

ALKOTÓMŰHELY

KATONA IMRE

A MAGYAR NÉPDAL A LEGÚJABB KUTATÁSOK FÉNYÉBEN

„Az emberek annyiszor emlegetik a népdalt, de senki nem tudja világosan, mit kell voltaképp rajta értenünk”, mondta találóan Goethe, és szellemes megjegyzése részben még ma is igaz. Ennek több oka is van:

1. történeti forrásaink hiányosak, nem tudjuk nyomon követni e műfaj fejlődését;

2. az újkori *tudatos* gyűjtések nem terjednek ki a dalhagyomány egészére, hanem valamilyen szempontból válogatnak;

3. a szöveg- és a dallamkutatók többnyire egymástól függetlenül végzik munkájukat;

4. a népdal szociológiájára vonatkozó ismereteink hézagosak. E hiánylistánkat könnyűszerrel lehetne még tovább gyarapítani, a mérleg másik serpenyőjében viszont van már annyi eredmény, amelynek alapján mégis betudjuk mutatni ezt a műfajt.

Az utóbbi évszázadokban a népköltészet egész műfaji szerkezetén belül a lírai népdal majdnem mindenütt vezető szerepre tett szert, és a többi alkotócsoportoktól is eléggé jól elkülöníthető. A prózai epikától (mese, monda, legenda stb.) rövidege, dallama és azoktól eltérő (nem epikai) témája választja el, a legközelebbi rokon balladától viszont már csak rövid, érzelmi-hangulati elemeket feldolgozó jellege, de nem mindig szoktak e kettő között különbséget tenni.

A népdal fogalomköre mindig nagyon összetett és korról korra változó. A fejlődés kezdetén — a természeti népek körében — voltaképp osztatlan (szinkrétikus) költészetéről és ezen belül legfeljebb csak előlíráról beszélhetünk. Anélkül, hogy ezek az előformák eltűntek volna, már ezen a fokon is kialakulhattak az alkalmi-szertartásos, tehát közösségi énekek (altató, táncdal, sirató, varázsének és hasonlók), melyek azonban még nem nevezhetők a mai értelemben vett népdaloknak. A nemzeti-törzsi társadalmakban az epika (hősének, hősmese és hasonló) került első helyre, maga mögé vagy alá rendelve — a jórészt nők körébe visszatoront — különféle lírai előformákat, de az ütem-, majd szótagszám szerint rendezett és egymással rimelni kezdő sorok vívmányát átadta a lírai költészetnek is, amelyen belül viszont a zárt szöveg- és dallamverszak alakult ki.

A mai népdal kései fejlemény: osztálytársadalmakban alakult ki, a régebbi közösségi formái fölé újabb, személyibb és egyénibb jellegű dalcsoportok rétegződtek (pl. szerelmi dalok), ezeket már nem csak csoportosan, hanem magában is lehetett énekelgetni, még csak hallgatóság sem kellett hozzá, mint valamikor az epikához. A korábbi varázsos vagy gyakorlati célokat szolgáló költői eszközök hovatovább díszítményekké váltak (természeti képek, hasonlatok, párhuzamok stb.), az alkalmi-szertartásos jelleg háttérbe szorult, előtérbe került viszont a szórakoztató-mulattató célzat. A fűzészerű népdalok versszakosakká váltak, sőt egyetlen szakaszba, tehát egy mondatnyi terjedelemben is bele tudtak sűríteni egy teljes lírai helyzetképet.

Ez az újfajta népdal a XVIII—XIX. században még tovább fejlődött, ekkor szinte teljesen megszabadult alkalmi kötöttségeitől, vesztett ünnepélyes, díszített és bizonyos mértékig tájhoz, nemhez és korcsoportokhoz kötött jellegéből is, bármikor és bárki által előadhatóvá vált.

Ez annál könnyebben megvalósulhatott, mivel a népi lírában nincsenek ismert költők, de nincs egyéni stílus és mondanivaló sem: tipikus emberek szerepelnek itt tipikus (érzelmi) helyzetekben. A nevek, a helyszín, a két nem és az egyes foglalkozások is cserélhetőek, a szöveg — a szótagszámtól függően — többféle dallamra énekelhető, és a szinte egymástól független, önálló szakaszok egymásutánját is ki-ki tetszése szerint szabja meg.

Míg a régi népdal az élet visszatérő, nagy alkalmaihoz kötődött jobban (születés, ifjúkor, házasság, halál stb.), az újabbak a társadalmi változásokat (rétegeződést, újfajta foglalkozások, élethelyzetek stb. kialakulását) szinte azonnal nyomon követték; valamelyest pótolták az epikát: végigkísérték a történelem menetét, részt vettek a politikai élet küzdelmeiben, átalakultak a társadalmi csoportok és az egyes foglalkozások körében. Ez az újfajta tagoltság sem szüntette meg egységüket, épp ellenkezőleg: míg a korábbi évszázadok daltípusait gyakran tájhoz, nemhez, korhoz stb. tudjuk kötni, az újabbakat alig, ezek már szinte nemzeti, sok szempontból pedig egyenesen nemzetközi jellegűek.

A balladákhoz hasonlóan, az újkori népdalokban is a magánéleti, személyi, közelebről pedig az érzelmi problémák kerültek előtérbe. Bár mindvégig megmaradt a népdal említett társadalmi elkötelezettsége is, mégis a legszemélyesebb szerelmi népdalok váltak a legkedveltebbekké, számuk felülmúlja az összes többi más dalféleségét.

A magyar népdal bizonyos mértékig eltérő eredete és életútja ellére is nagyjából és egészéből osztozott az európai népek lírai dalainak közös sorsában, melyet az előzőkben ismertettünk. A kölcsönhatások koronként más-más irányból — közeli vagy távolabbi szomszédság, illetve nyugati—déli—keleti kapcsolatok erősebb, gyengébb jellege — és módon alakították, módosították és gazdagították is. Különösen fontos szerepe volt az egyházi és a világi irodalmi-zenei formáknak, melyek egyre erősödő hatásának, sőt a velük való mind teljesebb összefonódásnak ismerete nélkül a magyar népdalok kérdéseit sem lehet megérteni és megoldani. E bonyolult összefonódottság oly mértékű volt, hogy a századfordulón Bartók és Kodály úttörő és szigorúan szakszerű munkássága tudta csak a különféle rétegeket (régii és új stílus, népdal és műdal stb.) különválasztani. Az ő érdemük a mind biztonságosabb tájékozódás is.

A magyar népdal történeti útja a nyelvi elszigeteltség és a forrásoknak a szokásosnál is nagyobb hiánya miatt még homályosabb, mint más európai népeknél. A kutatás segítségére van viszont sok olyan régies vonás (az előző korszakok műfaji csoportjainak fennmaradása, a máig élő egyszólamúság és egyéb zenei formák stb.), melyek segítségével messzi századokig vissza lehet következtetni.

Míg az európai gyermekdal eljutott az ötfokúságig vagy az ennél is fejlettebb zenei fokokig, a 3—4 hang terjedelmű magyar játékdal viszont egy egész történelmi korszakkal régiesebb. A magyar gyermekdalok máig nem strófikusak, nincs is szabályos vers- vagy dallamsoruk, hanem többnyire csak ütemismételgetők. Mindig cselekményhez kapcsolódnak, tele vannak természeti utalásokkal és vonatkozásokkal. Elégé elkülönülnek a két nem és az egyes gyermeki korcsoportok játékaik is, így pl. Magyarországon énekes-táncos játékot jóformán csak leánykák, míg sportszerű népi játékokat majdnem csak fiúk játszanak. Ha tehát valaki zenei, szövegi ősfarmákat, szinkretizmust: a cselekmény — ének — szöveg egységét akarja tanulmányozni, bőséges példatárt kínálnak a magyar gyermekdalok, habár elmúlt korok történeti forrásait természetesen önmagunkban mégsem pótolhatják.

Hasonlóan régiesek egyes szokásénekeink is, mint pl. a karácsony körüli regölés: ez voltaképpen bőség- és termékenységvarázsló mondóka, melyet fiúcsoportok adnak elő megfelelő öltözékben és felszereléssel. (Ha-

sonlít ugyan a délszláv kolindához, de sok szempontból el is tér attól.) Ennek az éneknek sincsenek szabályos sorai, de már kitapintható tagokból építkezik és a versszakot is egy-egy nagyobb tartalmi egység pótolja, sokban hasonlít a gyermekdalhoz is, refrénje viszont már egy fokkal magasabbra emeli.

Míg a regélés szertartásos, a halotti siratóének inkább alkalmi jellegű: nők adják elő halott hozzátartozóik temetése előtt. Nem lehet pontosan tudni, hogy ennek a műfajnak minden vonása megőrzött régiesége vagy pedig csak másodlagos primitívizálódás? Mindenesetre olyan ének-típus, mely szintén nem jutott el a pentatóniáig, sőt még a versszakig sem! Az egymás melletti „sorok” talán bizonyos párokat alkothatnak, de ezeket sem a rím köti össze, hanem inkább a mondatok tagolódásából adódik az összekapcsolódásuk. A siratóének a beszéd és az ének elválásának pillanatát rögzíti. Rögtönzött jellegű tehát, ki-ki tetszése és tudása szerint alkotja meg, ellenben néhány tucat formulája szinte az egész magyar nyelvtérületen közismert.

Ilyen és hasonló kövületek (pl. altatódal, munkadal és egyebek) még találhatóak ugyan, de már századok óta nem ezek teszik ki a magyar népdalok többségét. A személyibb, tehát modernebb magyar népdalok is sok esetben meglepően régiesek, anélkül azonban, hogy eszmei-tartalmi és egyéb szempontból fejlődési visszamaradásról beszélhetnénk. Míg pl. az európai népdalok többsége eljutott a többszólamúsáig, a magyar máig sem; míg más népek dalai az ötfokúságon már régen átléptek, a magyar népdalok régi rétege még pentatón és ezen belül a félhangnélküliség sajátos nemzeti vonásnak látszik. Az újabb zenei stílus ebből a régeből szervesen fejlődött, miközben befogadta az előbb említett európai és műzenei-irodalmi hatásokat is.

A magyar népdal nemcsak zenei, hanem szövegi szempontból is eléggé régies vagy legalábbis sajátos. Máig őrzi a természeti-társadalmi kapcsolódás kettőségét, amelyből szinte minden tartalmi-formai jellemzője (párhuzamos-kettős szerkezet, gondolatpárhuzam, természeti kezdőkép, ellentét stb.) levezethető. Pl.

*Meg kell a búzának érni,
Mert minden nap jó szél éri.
Meg kell szívemnek hasadni,
Mert minden nap bánat éri...*

*Megkötöm lovamat
Piros almafához.
Megkötöm szívemet
Gyöngé Violámhoz.*

*Megrakják a tüzet,
Mégis elaluszik.
Nincs az a szerelem,
Aki el nem múlik...*

*Lovamat eloldom,
Mikor a hold jön fel,
De tőled, Violám,
Csak a halál old el...*

A magyar népdal feltűnően sok sajátosságot örökölt pl. az epikától, sok a kettő közötti átmeneti forma (az egész halottas énekköltészet, a társadalmon kívüli betyárokról szóló énekek és dalok, a hazulról valamilyen okból távozni kényszerültek bujdosóénekei stb.), és anélkül, hogy a lírai dalok valamit is elbeszélnének, igazán bőven élnék az epikára jellemzőbb stíluseszközökkel, mint amilyen pl. a *túlzás* is.

Hasonló szoros a rokonság mindmáig a dramatikus jellegű szokás-énekekkel és egyéb műfajokkal is: a magyar népballadák és kisebb részben a népdalok is párbeszédés formában szóltatják meg a szereplőket, holott nyilvánvalóan mindkét esetben szólóénekről van szó! A magyar népdalban sincs jellemzés, leírás, mint ahogy egyéb műfajokban sem, de a dramatikus elemek, elsősorban az említett párbeszéd és maga a monológ (magánbeszéd) is feltűnően gyakori.

A magyar népdalok többsége már szakaszos, a strófák négy-négy sorból állnak és legkedveltebb a páros rím. Ezt a formát lehet a legkönnyebben, szinte tetszés szerint variálni, vagyis kisebb mértékben átalakítani. A változtatásnak is megvannak a törvényei: a 3. sor a legnyugtalanabb, a többinél is van bizonyos sorrend, sőt az 1. és 2. sorfél sem egyen-

lő mértékben változik (gondoljunk a sorvégi, főként páros rímre). És mindez összefügg a dallammal is: ahol a dallam a mozgékonyabb, ott a szöveg a szilárdabb és fordítva is, tehát e két összetevő mint egymáshoz tett két tenyér tapad össze.

Egyébként érdekes a dallam és szöveg ritmikái viszonya is: Vargyas Lajos szerint a magyar vers ritmusa a kiegyenlítődés elvén alapszik, vagyis annál gyorsabban ejtenek ki egy-egy szótagot, minél hosszabb soron belül van: *ág-ágak-ágakat* első *á*-ja más-más időtartamú. Ez és több más nyelvi tényező teszi lehetővé, hogy a magyar verselés egyszerre hangsúlyos-hangsúlytalan és időmértékes is, ezért is lehet bármely nyelvből bármilyen formában magyarra fordítani. Még jellemzőbb a szöveg—dallam ritmikái viszonyára, hogy majdnem mindig a melódia alkalmazkodik a szöveg ritmikájához és nem fordítva, így a magyar éneklésmód erősen nyelvhez kötött, idegen szövegre csak idegenszerűen lehet énekelni, a magyarból átvett dallamok az idegen nyelvi környezetben azonnal kirínak és fordítva is. Csak nagy átalakítgatások után lehet mindkét irányban befogadni.

Némileg eltér más népektől a magyar népi líra szerkezete is. Bár az eddigi rendszerezések még kísérleti jellegűek, a hat csoport már eligazít, tájékoztatást ad. A magyar népdalok tehát a következő nagyobb csoportokra tagolhatók (ezeken belül 2—2 közelebbi rokon):

I. érzelmi jellegűek: virágének, szerelmi dal, keserves stb.

II. mulattatók: bordal, mulatónóta, táncdal, gúnydal, stb.

III. alkalmi énekek: altató, lakodalmi ének, munkadal, sirató stb.

IV. szertartásos ének: egyházi népeinek halott-, virrasztó, halotti búcsúztató stb.

V. foglalkozási dal: diákdal, koldusének, mesterdal, szolgálal, aratódal, summásdal, kubikusdal stb.

VI. történeti-társadalmi énekek: kuruc énekek, 48-as dalok, katonadalog, betyárénekek, rabénekek, bujdosóénekek stb.

E I—VI. fő csoporton belül lírai alaphelyzetek szerint még további bontást, finomítást lehet végezni: így a szerelmi népdalok 22—24, a katonadalog pedig 12—14 újabb alcsoportba oszthatók. Míg a főbb csoportok között több-kevesebb tartalmi-formai, időbeli vagy társadalmi különbség mutatható ki, az egyes alcsoportok között annál kevesebb. Egyébként a magyar népdalok minden szempontból oly könnyedén alakíthatók, hogy ugyanazt a vándor-versszakot 5—6 kiadásban (szolgadalként, kukásnótaként, katonadalként stb.) is megtalálhatjuk, sőt az újkori summásdalok 90%-a 1914 előtti katonadalog átalakítása!

E hat fő csoport minden dala természetesen sehol és soha nem élt így egymás mellett a maga teljességében, hanem társadalmi helyzet, nem és kor, továbbá a tehetség szerint is különféle összetételben és mértékben. Bartók és Kodály megfigyelte, hogy a századfordulón az új stílusú dalokat inkább a fiatalok, míg a régít az idősebbek énekeltek. Egyöntetű tapasztalat, hogy idős és főként özvegyasszonyoknak nem illik pl. szerelmi dalt énekelniük, inkább kaphatók viszont az egyházi népeinek előadására. A nők jobb hagyományörzők, mint a férfiak, sőt egyes daltípusok leszállnak az ifjúság, nem egyszer a gyermekek körébe; általános tapasztalat az is, hogy a pusztán vagy falun tartózkodó emberek, továbbá a szegényebb rétegek dalkincse is gazdagabb, de legalábbis hagyományosabb a többinél. Az újítások mindig kívülről és felülről érkeznek, de csak akkor nyernek befogadást, ha felveszik a már kialakult közös stílusjegyeket.

A népi énekesek között vannak kiemelkedő tehetségű előadók, egy-egy nótafa dalkincs elérheti az 500—600 db-ot is, de még ezek sem alkotók, hanem sokkal inkább rögtönzők és jó előadók; a legtöbb ember tud népdalt, s egy átlagos repertoár 50—100—150 db-ra tehető. Minden műfajnak van specialistája, sőt ezek többsége még nemekhez és korcsoportokhoz is kötött.

Míg a mediterrén népek körében a szerelmi líra valószínűleg női eredetű, a magyarban fordítva: az epikus és a lírai dalműfajok többségének kezdeményezői a férfiak, és mindezek csak másodlagosan kerülnek a nők szájára, ahol megfelelő módon át is alakulnak. (Legutóbb már a katonas és betyárdalok nagyobb részét is nőktől jegyezték le.) A magyar népköltészet, főként pedig a népi líra fokozatos „elnőiesedéséről” beszélhetünk. (Hasonló nemek szerinti különbség jellemzi a népmeséket és a népdalokat is!)

Nem enyire domináns a táji tagolódás, sőt az új stílusú dalok esetében alig mutatható ki, legfeljebb egyes műfaji csoportok megvannak, mások hiányoznak, mint pl. keserves nincs az Alföldön és a Dunántúlon, csak Erdélyben, míg ott hiányzik az egyebütt jól ismert betyárdal, vagy csak az utóbbi évtizedekben kezdett benyomulni. Mindennek jól ismert történelmi-társadalmi és gazdasági okai vannak.

Még érdekesebb, hogy bár a magyarok többsége katolikus és a kisebb hányaduk protestáns, a világi népköltészetből ez soha ki nem derül, tehát felekezeti szempontból is egységes folklórról beszélhetünk. Annál élesebb és jellemzőbb viszont a társadalmi különbség, különösen ha a parasztság körét elhagyjuk. A munkásdalok ismertetése azonban külön helyet és alkalmat kíván.

Van néhány nemzeti-népi specialitás is, az említett formai jegyeken kívül ilyen lehet pl. a rabének és több más műfaji csoport is, de e kérdésben mindaddig nem lehet végleges érvénytel nyilatkozni, míg a népdalokat is legalább olyan módszeresen nem vetettük össze, mint az európai balladákat és népmeséket!

Egy bizonyos: a népdal mindenkié, népdalt mindenki tud, ha nem is egyforma mértékben, ez a műfaj az egész népköltészet-népzene virága, mondta Kodály; és társa, Bartók Béla szerint pedig a népdalok „valóság-gal klasszikus példái annak, miként lehet a lehető legkisebb formában, leghatékonyabb eszközökkel valamilyen zenei gondolatot... a lehető leg-tökéletesebb módon kifejezni.”